

TÜRKLƏR ASUR YAZILARINDA

PROF. FİRİDUN AĞASIOĞLU

Miladdan öncə minillər boyu qədim Azərbaycanda yaşayan Türk boyları 3-4 min əvvəl müxtəlif qollara ayrılmış, bir qolu Türkünstan tərəfə köçmüş, digər qolu isə Urmu gölü hövzəsində qalmışdır. Doğuya geden Türklər V. əsrdən sonra böyük Göy-Türk imperyasını qurmuşlar. bu Türklər haqqında çin mənbələrində, Orxon Yenisey Türk abidələrində və digər qaynaqlarda kifayət qədər məlumat vardır. Müxtəlif dillərdə yazılmış sənədlərdə *tukyu* (Çin), *türküt* (monqol), *tork* (Fars, Erməni) və öz dillərində *türük*, *türk* adlanan Türklərin doğu qolu elmi ədəbiyyatda geniş işıqlandırılmışdır, lakin Ata yurdda qalan Türklər barədə bunu söyləmək olmaz, çünki indiyə qədər bu sahədə tədqiqat aparılmamış, yalnız akkad yazılarında bir-iki yerdə adı *turukki* şəklində oxunan tayfaların Türk olması fikri söylənmişdir. Həlbuki Akad-Asur, Urartu və Yəhudi mənbələrində həmin boylar haqqında xeyli məlumat vardır və onların hamısından burada danışmağa imkan olmadığından yalnız Asur mənbələri üzərində dayanacağıq.

Qədim Azərbaycanda M.Ö. III minildə qurulan Aratta, Quti, Lulu dövlətləri zamanında *Türk* adlı boylar üzə olmasalar da, həmin dövlətlərin qurulmasında digər Türk boyları ilə birlikdə iştirak etmişlər. Quti sülaləsinin hakimiyyətdə olduğu çağda (XXIII. əsrdə) akad qoşununun quzey bölgələrdə vuruşduğu 17 tayfadan biri də *tourki* və ya *turki* şəklində xatırlanan boydur. Dəclə çayının yuxarı axarında subarların *Turxu* adlı bölgəsi də sonrakı asur yazılarında qeyd olunur. Mari sənədlərində adı keçən Türklər isə Dəclənin sol yaxalarında, Urmu gölü yaxınlığında yaşayırdılar. Quti eli (dövləti) dağılından sonra üzə çıxan Türk adlı boylar bu ərazilərdə Quti, Lulu, Subar, Kuman adlı digər Türk boyları ilə birlikdə II min il boyu Asur, Hurri-Mitanni, Kassi, Babil və Elam dövlətlərinə qarşı vuruşmuşlar.

İndiki İrak-Suriya sərhədi yaxınlığında Fərat çayının batı yaxasında Fransız alimlərinin apardığı qazındı qədim Mari şəhərinin çar arxivini üzə çıxarmışdı. Mixi yazı ilə yazılmış tabletlərin (gil lövhələrin) mətnləri iyirmi il sonra 1950-dən başlayaraq, Georgies Dossin tərəfindən Luvr muzeyi xəbərlərində seriyalarla dərc olundu. İyirmidən artıq mətnə *turuqu* şəklində oxunmuş boy adı vardı. İlk dəfə bu adın Türklərlə ilgili olduğunu söyləyən H.Z.Koşay iki tabletdə *turukku* sözü olan sətri 1982'də Buxarestdə nəşr olunan bir elmi bülletəndə çap etdirmişdir. 1989'da S.Bayram *turukku* sözü olan daha 11 tablet olduğunu qeyd etmişdir. Azərbaycan tarixçilərindən Y.Yusifov (1994), S.Əlyarov (1996)'da Asur mətnlərində xatırlanan *turukku* və ya *turukki* boyunu *Türk* hesab etmiş və bu adı müxtəlif zamanlarda müxtəlif dilli yazılarda türük/törük/turuk/türki şəklində işləndiyini qeyd etmişlər.

Lâkin məsələ burasındadır ki, bu adı Mari mətnlərinin transkripsiyasında düzgün verməmişlər. Belə ki, *Türk* sözünün qədim forması *turuk* şəklindədir və asurca olan mətnlərdə də həmin forma əks olunmuşdur. Lâkin Asur dili kontekstində *Türk* adının fonetik oxunuşu *tu-ru-ku* olduğu halda, Asuroloqlar onu *Turukku* şəklində transkripsiya edirlər, yəni adın son samitini asur ləhcəsinə uyğun geminat (qoşa) samit kimi oxuyurlar, hâlbuki mətnlərin çoxunda həmin ad da geminat samit yoxdur. Bu adın səhv oxunuşu Alman âlimi K. Riemşnayderin "Akkad dili" (1975) dərsliyində də özünü göstərir; mətnə *Tu-ru-ku-tum* şəklində verilən forma mətnin sözlüyündə *Turukutum* şəklində transkripsiya edilir. Adın səhv oxunduğuna əmin olmaq üçün Mari tabletlərindən birini nəzərdən keçirək.

25 nolu tabletin 9 və 10. sətrləri belə yazılmışdır: "(9) Li-da-a-ia awilum Tu-ru-ku-u, (10) u awilum Tu-ru-ku-u şa it-ti-şu". Göründüyü kimi, hər iki sətirdəki adın yazılışında qoşa samit yoxdur. Ona görə də, mətnlərdə bu ada qoşulan sami şəkilçilərini çıxanda sözün *turuk* forması qalır ki, bunu da *turuk//turk//türk* kimi oxumaq lazım gəlir. Mixi yazıda *ü* və *o* işarələri olmadığı üçün, bu adın *torok//torok//turok//türük//türk* variantlarında səslənməsi də mümkün ola bilərdi, lakin *turuk* forması etimoloji baxımdan da xarakterik olduğundan o dövr üçün həmin formanı işlətmək daha doğrudur.

Asur dövləti M.Ö. VII. əsrin sonunda dağılana qədər müəyyən fəsilələrlə 1500 il qonşu bölgələrə, o cümlədən qədim Azərbaycana vaxtaşırı yürülər etmişdir. Asur çarlarının bu yürüşlər haqında xeyli yazıları vardır. Turuk boyları ilə ilgili Mari sənədləri isə yalnız M.Ö. XIX-XVIII. əsrləri əhatə edir. Baxmayaraq ki, bu yazılarda hadisələrə asurların öz münasibəti qabarıq şəkildə verilir, turuklar düşmən kimi təqdim olunur, hər halda, asur-turuk münasibəti baxımından bu yazılar çox qiymətli tarixi sənədlərdir. Hadisələr Dəclənin hər iki sahilində və daha çox indiki Kərkük -Ərbil və Urmu gölünün batı tərəflərində cərəyan edir. O çağlarda Ər-Apa (Arrapha) adlanan Kərkük bölgəsi evvel Asur, sonra Hurri, Kassi, daha sonra yenidən Asur hücumlarına məruz qalan və əhəlisinin etnik tərkibi xeyli dəyişən Türk bölgəsi idi. Asur qoşunu turuk boylarının Axazim (Axaz) və Katanum (Kotan?) bölgələrində və turuklara tabe olub, vergi ödəyən Hirbazanim (İrbasan) və Tiqunanim (Tiqinə məxsus?) bölgələrində, luluların Ərbil ilə Urmu gölü arasında yerləşən Şuşsara (Susara) bölgəsində turuk əskərləri ilə vuruşmuşlar. Ümumiyyətlə, Asurlar Dəcləni Keçib Subar, Quti, Lulu ərazilərinə yürüş edəndə də Türk əskərləri ilə qarşılaşmalı olurdular.

Mari sənədləri göstərir ki, turuk boyları heç də həmişə müdafiə möqeyində qalmamışlar, onlar da vaxtaşırı Asur ərazilərinə hücum edərək, asurlara tabe olan bölgələri yağmalamış, asur ekspansiyasının Doğuya yayılmasının qarşısını almışlar. Ona görə də Asur çarları turuk qüvvələri ilə hesablaşmaq məcburiyyətində qalmışlar. Asur sınırlarını daima gərgin durumda saxlayan turuklar haqqında hərtərəfli məlumat toplamaq üçün Asur çarları sərhəd bölgələrdə çoxlu cəsus və gözətçidən istifadə edirdilər. Turuk döyüşçülərinin hərəkət istiqaməti, məqsədi, sayı, gücü və girdiyi bölgələrdə əhali ilə davranışı barədə mütamadi Asur böyüklərinə məlumat verilir. Hətta, turuk sınırındakı Aşahitim kanalının ağzında oturan gözətçinin raportunda "turuk səmtindən bu tərəfə bir ulaq keçdi" (N83) kimi əhəmiyyətsiz kiçik xəbər də yer tuturdu.

Asurları ən çox narahat edən məlumat turuk dəstələrinin kiçik və ya böyük qüvvə ilə basqın edəcəyi xəbəri idi. Bu baxımdan, 21 nolu tabletdə verilən məlumat xarakterikdir: "Turuk düşməni çıxdı və (...)yə getdi. O, Kakkulatimi

işğal etdi... Bu hücumdan bəri turukların sayı çox görünür, ancaq arta bilər. Onlar gəlməyə davam edəcək”. Digər tabletlərdə də turuk vahiməsi hiss olunur: “Turuklar burada ağıza alınmayacaq (deyilməyəsi) işlərə məcbur edirlər” (N63); “Çar mənə hər şeydən öncə, turukların hücum etdiklərini, Nithimi dağıtdıqlarını yazdı” (N87); “Turuklar indi Tiqunanim ölkəsindədir. Onlar buraya gəldikdə belə dedilər: *O, yurduna doğru getdi*” (N23). Təəssüf ki, bu son cümlədə turuk bəyinin və onun yurdunun adı verilməmişdir. Başqa tabletdə turuk bəylərindən birinin adı çəkilir; “Başçıları Lidaya ilə birlikdə turuklar savaşa girib, iki şəhəri dağıtdılar”(N25).

Sonrakı minillərdə Saka, Hun, Avar, Oğuz və başqa Türk boylarının təkrar etdiyi qəfil hücum taktikası turuk döyüşçülərinin Asurlara qarşı tətbiq etdiyi basqınlardan fərqlənir. Asur əyalətlərinə turuk akınları qəfil hücumla başlayıb, yağma ilə qurtarırdı. Regionda nüfuzunu artırmağa çalışan Asur Çarı I. Şamsi-Adad (M.Ö. 1813-1781) turuk döyüşçüləri kimi qəfil basqın taktikası planlaşdırdığını oğlu İsmə Dağana və digər qoşun başçılarına bildirir; “Yatanı oyadan, oyanana aman verməyən turuklar kimi (hərəkət) edəcəyik” (N16.) Turuklar üzərində ən kiçik qələbə belə Asurlara böyük sevinc gətirirdi. Axaz bölgəsində İsmə-Dağanın turuklara qalib gəlməsi münasibətilə Şamsi-Adad digər oğluna yazmışdır ki, “Sevin! Burada qardaşın davidumu (?) oldürəndə sən qadınlar arasında qalırsan. O halda, indi ordu ilə birlikdə Katanuma gedəcəyin zaman bir ər kişi (kimi) ol. Qardaşın kimi sən də 7 bölgəndə böyük ad qazan”(N69).

Turuk akınlarının qarşısını almaq üçün asurlar çox vaxt barışıq siyasətinə əl atırdılar. Belə barış istəyi bəzən baş tutur, bəzən də gerçəkləşmirdi. Turuklara sərt qarşıdurmadan əziyyət çəkən Asur bəyləri, hətta, qohumluq əlaqələri yaratmaq istəyirlər; “İsmə-Dağan turukkulu ilə sülh bağladı. Zazinin (Cacı'nın?) qızını oğlu Mutaskura alır.İsmə-Dağan Zaziye başlıq (kimi) gümüş, qızıl göndərdi” (Xrestomatiya, 1963, 196). Başqa bir sənəddə “turuklarla ilgili xəbərin dəyişməsi” və Turuk-Asur barışının baş tutmamasının səbəbi Yantakim kimi soyluların Asurlara göndərdiyi bu ultimatum ilə əlaqələndirilir; “Madam

ki, sən girovları vermək istəmirsən, sabahdan biz istədiyimiz yerə gedəcəyik” (N22).

Araşdırdığımız Asur yazılarından aydın görünür ki, Turuk boyları M.Ö. II. minilin başlarında geniş ərazilərə nəzarət edən güclü boylar idi. Urmu gölü hövzəsində ayrı-ayrı bəyliklər şəklində yaşayan Turuklar ayrıca dövlət qurmasalar da, regionda qüvvəli rəqib kimi qəbul olunurdu. Turuk boyları Asur yazılarından M.Ö. XIII. əsrə qədər yad olunmuşdur. Onlar 1755'de Babil Çarı Hammurapiyə qarşı vuruşmuş, Asur Çarı I. Adadnirari (1307-1275) tərəfindən hücum məruz qalmışlar.

Göründüyü kimi, Ata yurdda qalan Türk (turuk) boyları haqqında Asur mənbələrində xeyli məlumat vardır. Biz burada, bir məqalə çərçivəsində Qədim Azərbaycan əhalisindən yalnız Turuk boyları haqqında söhbət açdıq, ləkin burada onlarla digər Türk boyları da yaşamışdır. Bu və ya digər tarixi qaynaqların öyrənilməsi Azərbaycan tarixçilərinin qarşısında duran aktual məsələdir. Bu mənbələrin öyrənilməsi həm də Azərbaycan xalqının etnik tarixini təhrif edən tarixçilərə tutarlı cavab olardı.

